

УДК 323.212

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Бессараб Т.В.

здобувач кафедри теорії та історії політичної науки

Львівський національний університет імені Івана Франка

Дана стаття присвячена вивченню динаміки розвитку демократичного транзиту, в якій особлива увага приділяється фазам і етапам демократичного переходу в країнах Латинської Америки. Проаналізовано різні підходи до концептуалізації переходу типів політичних режимів з одного якісного стану в інший, виділивши, зокрема, основні етапи таких транзитів, їх акторів з притаманною їм стратегіями поведінки, характером конфліктів між ними і методами їх вирішення.

Данная статья посвящена изучению динамики развития демократического транзита, в которой особое внимание уделяется фазам и этапам демократического перехода в странах Латинской Америки. Проанализировано различные подходы к концептуализации перехода типов политических режимов из одного качественного состояния в другое, выделив, в частности, основные этапы таких транзитов, их актеров с присущей им стратегиями поведения, характер конфликтов между ними и методы их решения.

Ключові слова: транзитологічний підхід, трансформація, теорія залежного розвитку, Латинська Америка.

Все більший інтерес серед сучасних науковців та дослідників викликають принципи та умови переходу до демократії, закономірності трансформаційних процесів не тільки в Україні, а й в інших регіонах світу.

У сучасних умовах демократія може виступати в різних іпостасях, будучи одночасно і принципом державного управління національної політичної системи, і універсальним принципом конституювання будь-якої соціальної організації, і навіть ідеологією планетарного масштабу.

Мета цієї статті – визначити теоретико-методологічні підходи до динаміки демократичних трансформацій країн Латинської Америки, в яких протягом довгого періоду часу при владі перебували авторитарні еліти.

Політологічна наука релевантим для концептуалізації проблем демократичного переходу, теоретико-методологічним підґрунтям його вивчення розглядає транзитологічний підхід. Цей підхід зосереджує увагу більше на діяльності основних політичних акторів і на їхньому стратегічному виборі та діях політичних еліт, а не на певних об'єктивних умовах демократії, визрівання яких потребує багато часу. Транзитологічний підхід акцентує на виборі тієї чи іншої стратегії дії політичними акторами, в ній вони бачать ключ до пояснення успіху (чи неспіху) демократичного транзиту.

Класичними представниками транзитологічної парадигми вважаються Д. Растоу, С. Хантінгтона, Х. Лінца, Ф. Шміттєра, Г. О'Доннелла, А. Пшеворського та ін.

Так, варто відзначити, що західні політологи, які розробляли транзитологічний підхід, в основному, опирались на приклади трансформаційних процесів країн Південної Європи і Латинської Америки. А вже тільки потім, розроблену до того модель переходу, довелося «перевіряти» на посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи. Оскільки трансформаційні процеси в країнах Латинської Америки вважаються класичним прикладом для цього підходу, важливо детально дослідити методологічні основи до розуміння явищ в регіоні різними вченими світу.

Транзитологічний підхід, виникнувши в 70-х рр. минулого сторіччя, пройшов кілька етапів розвитку. Так, вдалу класифікацію етапів транзитології пропонує Н. Борисова: 1) дотранзитологічний (перша половина 1970-х рр.); 2) період утвердження транзитологічної парадигми (друга половина 1970-х – середина 1980-х рр.); 3) період тестування теорії демократичного транзиту (кінець 1980-х – середина 1990-х рр.); 4) період, пов'язаний із намаганнями застосувати транзитологічну парадигму для пояснення трансформації політичних режимів на пострадянському просторі та активної її апробації дослідниками з цих країн (середина 1990-х рр. – до теперішнього часу) [1, 14-15].

У першій половині 1970 -х рр. становлення транзитологічного підходу відбувалося під впливом теорії модернізації, яка згодом розвинулася в структурно-функціональний підхід до

розуміння суспільно-політичних трансформацій. Як вірно стверджує український політолог Г.В. Шипунов, представники цієї теорії (зокрема, С. Ліпсет, Г. Алмонд, С. Верба, Дж. Коулмен) намагалися довести, що соціально-економічний розвиток зумовлює політичний розвиток, під яким розуміли демократизацію авторитарних і тоталітарних режимів. Модернізація таким чином охоплює майже всі сфери життя суспільства – економічний, культурний, соціальний і політичний процеси. Тобто без одночасного переходу від традиційного стану до індустріального (модерну) у всіх сферах буття суспільства окремі спроби демократизації приречені на провал (наприклад, запровадження демократичних інститутів буде безрезультатним там, де не відбулася індустріалізація, і навпаки, індустріалізація неможлива без паралельного реформування, зокрема політичної сфери) [7, 52].

Тому відповідно до модернізаційного підходу можливість переходу певної країни до демократії корелюється з наявністю в ній тих чи інших об'єктивних передумов (економічних, культурних і т.д.). Так, можна виділити значний недолік такого підходу – подібний детермінізм ставить під сумнів, а скоріше взагалі виключає можливість переходу до демократії країн, які не досягли певного соціально-економічного і культурного рівня та розвитку. Тим самим супротивники автократичних режимів у цих суспільствах постають як пасивні спостерігачі, успіх яких у боротьбі з режимом залежить від об'єктивної соціально-економічної та культурної еволюції суспільства і держави. [7, 53].

Так хотілося б зазначити, що теорія «залежності» також виникла у Латинській Америці. Її прихильники також підтримують цю позицію. А саме, засновники та представники цього підходу – Р. Пребіш та Ф.Е. Кардозо досить вдало класифікували усі країни світу на чотири групи: центр; периферія центру; центр периферії; периферія периферії.

Центральною ідеєю цього поділу є те, що найбільш розвинені в економічній та політичній сфері держави, що належать до центру, використовують країни периферії, під якими розуміємо якраз Латиноамериканські держави, останні в свою чергу опиняються в економічній залежності від перших. Іншими словами, держави периферії (третього світу) стають сировинною базою для країн центру, що блокує їх економічний розвиток. А це означає, що консолідація демократії в країнах третього світу ніколи не зможе втілитись у реальність [8, 179].

Такі обставини створюють надзвичайно несприятливу та нестабільну політичну атмосферу в країнах третього світу, що призводить до зміни політичних режимів. Так, на зміну авторитарним елітам приходять демократичні уряди. Проте ця ротація влади і перехід її до демократії переривається встановленням нових диктатур. Хорошу ідею для вирішення цієї проблеми вбачає Р.Пребіш. Він пропонує проведення широкої демократизації, під якою він розуміє трансформацію всіх відносин "центр - периферії" і самостійний розвиток периферії, що дозволить поєднати в країнах третього світу економічний і політичний лібералізм. Буржуазна обмеженість такої теорії Р.Пребіша полягає в тому, що вона покликана переконати народи латиноамериканських країн в можливості в умовах капіталізму вирішити це завдання шляхом залучення в їх економіку іноземного капіталу, всесвітнього залучення приватного підприємництва на внутрішні ринки [4]. Таким чином демократизація країн периферії значної мірою залежна від зовнішніх чинників – а саме: відмови країн центру від нееквівалентного обміну.

Ці обмеження долає транзитологічний підхід, враховуючи всі політичні, економічні та культурні чинники, на котрих акцентували теорія «залежності» та модернізаційний підхід, одночасно розглядає політику як головну сферу, каталізатор суспільних трансформацій. Тому розглянемо його детальніше.

Сьогодні не існує чіткої наукової концепції щодо концептуалізації поняття "трансформація" (з лат. "перетворення", "зміна форми"). Найчастіше зустрічаються синоніми цього поняття з такими термінами як "метаморфоза", "перетворення", "модернізація" та інші. Відповідно, суть цього синонімічного ряду зводиться до будь-якого виду змін (політичних, соціальних, економічних, владних, тощо) [2]. Таким чином, "трансформація" відображає певний момент у розвитку того чи іншого об'єкта або системи, що характеризується переходом від накопичення певних нових ознак і руйнування старих принципів функціонування, становлення якісно нового стану системи. Ознакою нагальності таких змін є виникнення проблемних ситуацій, які не можна вирішити в чинній системі відносин. Тоді виникає потреба трансформації – зміни форми, переміщення з однієї форми в іншу, зміни загалом. Цей процес обумовлює постановку питання про механізми перетворення, вимагає знань про вихідну форму, її риси і властивості. В рамках цих перетворень можуть паралельно співіснувати, як старі, так і нові елементи. При цьому відбувається поступова трансформація колишніх структур в нові, виникають нові громадські структури. Поняття «трансформація» стало важливим елементом транзитологічного дискурсу. Так С. Гантінгтоном, узагальнивши досвід країн Латинської Америки в монографії "Третя хвиля" [9], вирізняє три основні

варіанти демократичних переходів: 1) трансформацію / реформу; 2) заміщення / прорив; 3) трансзаміщення, після якого настає консолідація нового режиму.

"Трансформація", стверджує С. Гантінгтон, здійснюється тоді, коли правляча еліта очолює процес переходу до демократії. Заміщення здійснюється тоді, коли перехід до демократії здійснюється опозицією, а авторитарний режим руйнується або розпадається. Те, що ми називаємо трансзаміщенням або "проривформою" (ruptform) відбувається тоді, коли демократизація здійснюється спільними діями уряду і опозиційними групами" [9, 114]. Треба погодитись із думкою українського політолога О.А. Фісуна, що аналіз, Гантінгтона ґрунтується на процесуальному дослідженні поведінки основних політичних сил, серед яких (залежно від їх ставлення до демократизації) він виділяє консерваторів, ліберальних реформаторів і демократів-реформаторів у правлячому таборі, помірних демократів і радикальних екстремістів в опозиції. Це не ідеологічна схема, а структурна модель поділу політичного простору: в Латинській Америці консерватори зазвичай належать до правого ідеологічному спектру, демократична опозиція знаходиться в центрі, або в лівому таборі, в пострадянських державах ж консерватори зазвичай є "брежнєвістами" або "сталіністами", у той час як демократична опозиція є за ідеологічними установками "правою" і, в окремих випадках, навіть ультраправою (як деякі націоналістичні лідери). Основну роль у трансформації відіграє уряд, котрий повинен бути сильнішим ніж опозиція. Цей процес складається з п'яти основних фаз, чотири з яких проходять ще при авторитарному режимі: а) поява реформаторів; б) їх прихід до влади; в) лібералізація; г) "зворотна легітимація" - інтеграція консерваторів або інститутів минулого до нової системи; д) власне демократизація, яка зобов'язує до переговорів з опозицією [6].

Наведені С. Гантінгтоном приклади свідчать, що шляхом трансформації зазвичай йдуть військові авторитарні режими такі, як Чилі, Іспанія, Бразилія, Туреччина, Перу, Еквадор, Гватемала і однопартійні системи як СРСР, Угорщина, Болгарія, Мексика, Тайвань. Після проходження четвертої стадії, демократизацію можна вважати незворотною, однак у разі небажання сторін йти на компроміс цей "мирний" процес може завершитися поверненням колишньої системи.

Варіант заміщення є типовим для тих режимів, в яких уряд зазвичай складається з твердолобих консерваторів та/або являє собою особисту диктатуру вождя (режим Салазара-Каetano в Португалії, Чаушеску в Румунії, Маркоса на Філіппінах). Сам же процес переходу відбувається в межах трьох стадій: а) боротьба опозиції; б) розпад режиму; в) боротьба після розпаду. Істотними відмінностями цієї моделі є, по-перше, повний розрив з минулим і, по-друге, остаточний відхід колишніх правителів з авансцени політичного життя.

Трансзаміщення є результатом спільних зусиль уряду та опозиції. Уряд згоден змінити режим, але не в змозі розпочати реформи, тому велику роль відіграють переговори між двома силами. Для цього варіанту характерна велика кількість страйків, протестів, демонстрацій, з одного боку, і репресії, насильства, військовий стан – з іншого. Він припускає приблизний баланс сил між урядом і опозицією, коли ризик переговорів і компромісів менше ризику конфронтації, що і веде до компромісного рішення про зміну режиму. Трансзаміщення характерне для багатьох однопартійних (Нікарагуа) і військових авторитарних режимів (Уругвай, Болівія, Гондурас, Сальвадор).

Одночасно з підходом С. Гантінгтона широку популярність отримала типологія демократичних переходів Т.Л. Карл і Ф. Шміттера, що поклали в її основу дві такі змінні: 1) домінуючі типи акторів (еліти або маси); 2) типи стратегій (силові чи компромісні). Залежно від поєднання акторів і стратегій Т.Л. Карл і Ф. Шміттер виділяють чотири моделі трансформації [3].

Зауважимо, що в контексті транзитологічної парадигми ступінь і ефективність лібералізації, можливість початку демократизації, встановлення стабільної демократії, а отже, успішність кожного окремого етапу і всього переходу загалом, залежить від того, в якій формі будуть протікати лібералізація, демократизація та соціалізація. Форму протікання і динаміку транзиту, згідно з підходом Г. О'Доннелла і Ф. Шміттера, визначають співвідношення сил між політичними групами всередині правлячої авторитарної еліти (між прихильниками жорсткої (hard - liners) і м'якою (softliners) лінії, або, іншими словами, між консерваторами і реформаторами в межах авторитарного блоку, їх тактики і стратегії перед початком перехідного процесу і безпосередньо під час нього, характер взаємин між ними і представниками опозиційних сил, а також ролі, яку відіграють у цих процесах збройні сили. Як відзначають американські дослідники, саме від цих чинників значною мірою залежить, чи відбудеться відкриття авторитарного режиму. Саме вони встановлюють важливі параметри можливої лібералізації та ймовірну демократизацію [87, 48].

Розвиток цієї ідеї у досконалішому варіанті ми знаходимо в теоретичному підході американського дослідника А. Пшеворського. Саме його робота «Демократія і ринок.

Політичні та економічні перетворення у Східній Європі та Латинській Америці » отримала найбільшу популярність в ході третього етапу становлення транзитології, для якого характерні перші спроби випробовування транзитологічної парадигми для пояснення східноєвропейських і пострадянських трансформацій [1, 14-15].

У другій частині дослідження «Переходи до демократії» А. Пшеворський визначає перехід як процес, що протікає від старого режиму до Нової Республіки. Відправним пунктом перехідного процесу, таким чином, є попередній авторитарний *status quo*, *ancien regime* та соціальні умови, які сприяли його виникненню, а для позначення його кінцевої точки А. Пшеворський використовує бразильський термін «Нова Республіка» (у Бразилії це період від вересня 1988, якому передувало повалення військового режиму, обрання національного конгресу і прийняття Конституції) [5, 50]. Процес переходу вчений поділяє на два великі етапи: лібералізацію і демократизацію, в рамках якої він виділяє два аспекти – звільнення з-під авторитарного режиму і конституювання демократичного правління [7, 54].

Характерною рисою зародження лібералізації та доказами негараздів і нежиттєздатності авторитарної влади, на думку А. Пшеворського, є час, під час якого правляча авторитарна еліта починає проявляти терпимість до громадських організацій. В такий спосіб авторитарна влада дозволяє цим організаціям частково функціонувати. Лібералізація, за словами А. Пшеворського, або завершується, призводячи до похмурих періодів, що лицемірно називають нормалізацією, або продовжується і переходить у демократизацію [5, 90].

А. Пшеворський окреслює чотири основні політичні сили, які беруть участь у процесі демократизації: 1) "прихильники твердої лінії", 2) "реформатори" всередині авторитарного блоку, 3) "помірні" і 4) "радикали" в опозиції. На його думку, лібералізація, зазвичай, є результатом взаємодії розбіжностей всередині авторитарного режиму і тиску громадянського суспільства, тому лібералізація може здійснюватися в двох напрямках (зверху чи знизу) залежно від того, що проявиться раніше і яскравіше: розкол в керівництві або сила масового руху. Проекти лібералізації зверху завжди припускають контрольоване "відкриття" політичного простору, їх мета полягає в зниженні рівня соціальної напруженості і зміцненні соціальної бази режиму за допомогою включення в нього нових легітимних груп та/або організацій. Якщо лібералізація не провокує зворотне посилення авторитаризму, то тоді можливий перехід до першої стадії демократизації, а саме - до вивільнення з-під авторитарного режиму.

Успішне "вивільнення" з-під авторитаризму може відбутися тільки в результаті певного компромісу між реформаторами і помірними, або, іншими словами, можливі такі варіанти:

– варіант "нав'язаного переходу", коли одне з провідних угруповань режиму, починає лібералізацію, змушує всіх інших акторів визнати свої правила політичної гри;

– "пакт" – перехід на основі угоди між правлячими групами колишнього режиму, а також тими, хто був відсторонений від авторитарного [6].

Як пише А. Пшеворський, звільнення можливе, якщо:

1) реформатори і помірковані досягають угоди про демократичні інститути, в яких соціальні групи, що підтримують їх, мають помітний політичний вплив;

2) реформатори можуть примусити до згоди прихильників твердої лінії або нейтралізувати їх;

3) помірні здатні контролювати радикалів [5, 109-110].

Дві останні умови логічно передують першій, оскільки визначають можливі дії реформаторів і помірних. Якої б домовленості вони не досягли, вона повинна спонукати прихильників твердої лінії діяти заодно з реформаторами і – стримувати радикалів. Звичайно, що нейтралізувати радикалів потрібно тільки на час перших переговорів щодо нових правил гри, після яких навіть вони повинні мати потенційні можливості участі в прийнятті рішень, тому що в демократії ні одну з груп не слід насильно відчувувати від участі в політичному процесі.

Транзитологічна парадигма також розглядає міжнародний аспект демократичних трансформацій. Ф. Шміттер та Л. Вайтхед, Г. О'Доннелл розробили спеціальну класифікацію способів впливу міжнародного контексту на демократизацію внутрішньосупільних процесів. Вчені вирізнили чотири аналітичні моделі для аналізу впливу міжнародного середовища на транзитні суспільства: контроль; дифузія; зв'язування умовами («приручення»); вплив, заснований на згоді [11]. Остання модель (*consent*) є механізмом добровільного сприйняття зовнішнього впливу і може виявлятися у впливі міжнародних неурядових організацій за погодженням (*consent*) з національними урядами-реципієнтами з метою прищеплення їм норм поведінки та цінностей, що розділяються значною частиною міжнародного співтовариства. Дифузія (*contagion*) – вплив однієї держави на іншу за допомогою «нейтральних», іноді міжнародних каналів також виключає примус. Дифузія пов'язана з

впливом «демонстраційного ефекту» та «сніговою кулею». Можна сказати, що вона так само є інструментом м'якої сили (soft power) в інтерпретації Дж. Ная.

Дві інші моделі передбачають примусові механізми зовнішнього впливу на демократичні процеси. Контроль (control) передбачає політичний чи економічний тиск на уряд (аж до застосування санкцій), котрий не бажає слідувати нормам і приписам одного або групи міжнародних акторів. Четверта модель – зв'язування умовами, обумовленість («приручення») (conditionality), реалізується через «свідоме використання примусу шляхом встановлення особливих умов розподілу преференцій міжнародними інститутами» [10]. Результативність цих моделей впливу залежить від рівня вкоріненості авторитаризму (особливо на рівні масових суспільних установок та політичної культури), готовності міжнародних акторів використати свої ресурси для тиску на недемократичні уряди і підтримки молодих демократій. Зовнішні чинники, в контексті транзитологічної парадигми, допомагають долати нестачу внутрішніх передумов демократизації, пришвидшують трансформаційні процеси.

Отже, дослідження транзитологічної парадигми на прикладі Латинської Америки, в контексті якого ми виокремили різні підходи до концептуалізації переходу політичних режимів з одного якісного стану в інший, дозволяє здійснити в подальших дослідженнях теоретично обґрунтований і емпірично адекватний аналіз актуальних політичних процесів країн латиноамериканського регіону, політичні режими яких сьогодні об'єктивно знаходяться на новому рівні політичної боротьби.

Література

1. Борисова Н. Институциональной измерение трансформации политических режимов / Н. Борисова // Проблемы демократии и демократизации / под ред . А. Харитоновой . - М. : Аспект -Пресс , 2002 . - С. 6-36 .
2. Егоренко Д.А. Метаморфозы либеральной демократии в незападных социумах как предпосылка для трансформации классической транзитологии (исследования на примере России и Бразилии) / Д.А. Егоренко // Известия Саратовского университета. 2007. Т.7.Сер. Социология. Политология. Вып.2.
3. Карл Т.Л., Шмиттер Ф. Пути перехода от авторитаризма к демократии в Латинской Америке, Южной и Восточной Европе / Т.Л.Карл, Ф. Шмиттер // Международный журнал социальных наук. - 1991. - № 1.
4. Никитченко А. Транснационализация демократии (II). «Третья волна» демократизации в свете теорий мировой экономики / А. Никитченко // Полис. – 1999. – № 2// Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/fulltext/1999/2/5.html>.
5. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский // - М.: РОССПЭН, 1999. - 320 с.
6. Фісун О. А. Динаміка демократичних переходів: транзитологічна інтерпретація / О. А. Фісун // Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна / Режим доступу: <http://www.br.com.ua/referats/Politologiya/40869.htm>
7. Шипунов Г.В. Концептуальні засади транзитологічної парадигми: історія становлення / Г.В. Шипунов // Вісник Львівського національного університету. Філософсько-політологічні студії. – 2010. – Вип. 2. – С. 51-62
8. Zuzankiewicz P. Z badań nad genetyczną i funkcjonalną interpretacją transformacji systemowej / P. Zuzankiewicz. // Rocznik Nauk Politycznych. – 2004. – Rocznik 6, №7. – S. 175-195.
9. Huntington S.P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century/ S.P.Huntington // Norman: Oklahoma University Press, 1991.
10. O'Donnell G. Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G. O'Donnell, P. Schmitter // Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1986. – 81 p.
11. Schmitter Ph. The International Context of Contemporary Democratization / Phillippe C. Schmitter // Stanford Journal of International Affairs. – 1993. – Vol. 2. – № 1. – P. 1-34.